

6. Stark W. The Sociology of Religion: Study of Christendom.-New York. – 1966. – Vol.1. – P. 129 – 131.
7. Churchill Winston. His complete speeches, 1897 – 1963 (ed. by R.James). – London – New York. – 1947. – Vol. 7; 1943-1949. – P. 7717 – 7719.
8. Parliamentary Debates. House of Commons. – Vol. 434. – Col. 497 – 511.
9. Дьяков А.М. Индия во время и после второй мировой войны 1939 – 1949. – М., 1952.
10. Macmillan H. The Tides of Fortune, 1945 – 1955. – London, 1969. – P. 431.
11. Macmillan H. Memoirs. – London, 1956 – 1959.
12. The Campaign Guide, 1959: The Union Political Reference Book. – London, 1959. – P. 516.
13. Остапенко Г.С. Британские колонизаторы и деколонизация. – М., 1995. – С. 115.
14. Macmillan W.M. The Road to Self-Rule: a Study in Colonial Evolution. – I., 1959. – P. 253.
15. Porter A.N., Stokwell A.J. British imperial Policy and Decolonization. 1938-51 – L., 1987. –, Doc. 48. – 293 – 795 pp.
16. Dutt V. India's Foreign Policy in a Changing World. - Delhi, 2000. –337 – 339 pp.

Потильчак О. В.,

канд. Істор. наук, доцент, докторант кафедри Історії України
Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова

Організація системи військового полону в СРСР у 1939–1941 рр.: нормативно-структурний аспект

В статті досліджується нормативна база радянського воєнного полону в контексті його структурно-організаційного обустраювання в 1939 – 1941 рр.

The author of the article studies legal basis of soviet military captivity within its structural organization in 1939 – 1941.

Ключові слова: міжнародні конвенції, радянський військовий полон, Управління у справах військовополонених та інтернованих (УПВІ), нормативне регулювання.

Тема радянського військового полону часів Другої світової війни протягом останніх 15 років знаходиться в числі актуальних дослідницьких проблем пострадянської історичної науки. Проте, з-поміж сотень праць цієї проблематики, вивченню нормативно-структурних аспектів організації військового полону в СРСР у 1939–1941 рр. присвячені лише окремі сюжети поодиноких досліджень. Серед них монографія дослідника із Вологди (Російська Федерація) В.Б. Конасова, а також фундаментальна науково-популярна праця київського військового історика А.С. Чайковського. Перший зосередив свою увагу лише на міжнародно-правових і політичних аспектах військового полону 1939–1941 рр. у Радянському Союзі [1], тоді як А.С. Чайковський намагається окреслити питання нормативного забезпечення організації системи військового полону загалом [2].

Автор робить спробу комплексного аналізу нормативної бази радянського військового полону 1939–1941 рр. у контексті структурно-організаційної розбудови його управлінських структур та режимних об'єктів.

На початок Другої світової війни єдиним чинним документом, що стосувався військового полону залишалося «Положення про військовополонених», затверджене ще постановою ВЦВК і РНК СРСР 19 березня 1931 р. Не відбулося відчутних змін і у позиції СРСР стосовно існуючих міжнародних угод із цього питання. Як і раніше радянський уряд відмовлявся приєднуватися до чинної Женевської конвенції «Про утримання військовополонених» від 27 липня 1929 р. Проте вступ СРСР у війну поставив військовий полон із площини виключно міжнародно-правової проблеми у площину практичних питань, що потребували негайного вирішення. Особливістю роботи з військовополоненими у цей перший період Другої світової війни було те, що організація

таборів відбувалася паралельно зі створенням нормативної бази військового полону, а нерідко і випереджала його. Самі ж нормативні документи створювалися НКВС із помітною поспішністю.

Оскільки діюча з 1931 р. спільна постанова ВЦВК і РНК СРСР «Про затвердження проекту постанови ЦВК і РНК СРСР «Положення про військовополонених» вже не відповідала вимогам часу, то у першій половині вересня 1939 р. НКВС за участю Наркомату в іноземних справах Союзу РСР було підготовлено новий документ. 20 вересня 1939 р. оновлене «Положення про військовополонених» схвалила Економічна рада при РНК СРСР [3]. Цікаво, що цей документ не мав сили закону, оскільки він не був затверджений урядом – Радою Народних Комісарів, на яку в той період було покладено законотворчі функції. Сфера його законодавчого регулювання не сягала далі відомчого підзаконного акта НКВС. Це, на нашу думку, свідчить, що керівництво СРСР продовжувало робити все, щоб не пов'язувати себе жодними міжнародно-правовими рамками у питанні військовополонених. Тоді як належне законодавче оформлення «Положення про військовополонених» тягнуло б за собою певні міжнародні зобов'язання для Радянського Союзу. Наступні події засвідчили, що керівництво країни продовжувало ігнорувати загальноприйняті норми міжнародного права у цій царині. Відомо, що відповідно до Гаазьких (1907 р.) та Женевських (1929 р.) угод, статус військовополоненого виникав лише у випадку оголошення протилежними сторонами стану війни одна одній. До речі, це формулювання було закріплене і у новому «Положенні про військовополонених». Як відомо, ні Радянський Союз, ні Польща війни один одній не оголошували, а тому утримання польських громадян у таборах саме як військовополонених було позбавлене будь-яких правових підстав. Одним із перших на цю міжнародно-правову колізію звернув увагу російський військовий історик Ю. Зоря [4].

На початок війни у НКВС не було досвіду роботи з військовополоненими, а тому цілком зрозумілим стало широке застосування практики Головного управління таборів та виправно-трудова колоній (ГУТАБ). Зокрема, вже у першому ж наказі стосовно організації таборів військовополонених (№ 0308 від 19 вересня 1939 р.) Л.П. Берія вимагає: «...для надання допомоги по розгортанню таборів військовополонених відрядити терміном на 10 днів: у Калінінську область заступника начальника відділу ГУТАБу тов. Полякова; в Смоленську область заступника начальника ГУТАБу, бригадного комісара тов. Васильєва; в Іванівську область начальника ВТК НКВС СРСР ст. лейтенанта держбезпеки тов. Яцкевича; в Горьківську область заступника начальника інспекції ГУТАБу лейтенанта держбезпеки тов. Лобудьова». До речі, не існувало навіть мобілізаційних планів розгортання мережі таборів для військовополонених, а тому нарком внутрішніх справ вимагав скористатися для цього планами, що їх було розроблено відділом виправно-трудова колоній НКВС СРСР. Зрозуміло, що і штатний склад утворюваних таборів військовополонених мав бути сформований на основі тих самих мобілізаційних планів. На ГУТАБ НКВС було покладено також продовольче, майнове та санітарне забезпечення таборів військовополонених [5]. Безпосередній нагляд і керівництво Управлінням по військовополонених та інтернованих (УПВІ) було покладене Л.П. Берією на свого заступника В.В. Чернишова, який одночасно очолював і ГУТАБ НКВС. У наказі Л.П. Берії визначалися основні завдання УПВІ: безпосереднє керівництво організацією таборів, прийом, розміщення, облік та реєстрація контингентів, утримання в таборах і трудове використання бранців. При цьому Управління мало вирішувати масу організаційних питань. Серед них відкриття приймальних пунктів військовополонених і таборів-розподільників у зонах Білоруського та Українського особливих військових округів, а також облаштування у внутрішніх районах країни стаціонарних таборів для постійного утримання військовополонених у них. До цього додавалося ще й матеріально-побутове, санітарно-медичне та харчове забезпечення полонених. Не слід забувати і про політичну та оперативно-агентурну роботу серед бранців.

Але становище ускладнювалося тим, що власна нормативно-правова база УПВІ НКВС СРСР, яка б регулювала шерег зазначених вище проблем була практично відсутня, а існуюча система ГУТАБ НКВС та її законодавче забезпечення далеко не завжди враховували специфіку нового для НКВС контингенту в'язнів. Висновок напрошувався такий: необхідно було терміново цю нормативну базу створити.

Одними із перших перед УПВІ НКВС постали питання гуманітарного характеру, оскільки досить значні контингенти польських військовослужбовців, поліцейських, жандармів, державних чиновників та інших «ворожих» з точки зору сталінського режиму «елементів» (яким було надано статус військовополонених) необхідно було годувати, забезпечувати житлом, створювати відповідні побутові умови, налагоджувати матеріальне постачання та медико-санітарне обслуговування. Відтак вже наприкінці вересня 1939 р. були вжиті організаційні заходи по облаштуванню побуту і табірної життя військовополонених.

20 вересня 1939 р. Економічна рада при РНК СРСР затвердила норми харчового та речового постачання для військовополонених. Судячи з добового обсягу продовольства для бранців війни, ці норми були значно кращими, ніж існуючі у таборах ГУТАБу для власних «ворогів народу». Так, добова норма на одного військовополоненого становила: 800 г хліба; 130 г крупів; 50 г м'яса; 75 г риби; 500 г овочів; 30 г олії тощо. Крім того на місяць кожен військовополонений отримував 200 г мила та п'ять пачок тютюну [6].

23 вересня 1939 р. з'явилися одразу два документи, затверджені заступником наркома внутрішніх справ СРСР В.В. Чернишовим: «Положення про табір для військовополонених» [7], та «Тимчасове положення про медико-санітарне обслуговування військовополонених у системі Управління НКВС СРСР у справах військовополонених» [8]. Серед основних завдань табору для військовополонених визначалися: утримання військовополонених за умов ізоляції; створення режиму, який би виключав будь-яку можливість втечі бранців; проведення агітаційно-пропагандистської та культурно-масової роботи. У структурі кожного табірної управління передбачалися штатні посади начальника, комісара та помічника начальника табору, канцелярія; відділення – політичне, обліково-розподільче, господарське, фінансове, санітарне, а також команди внутрішньої та пожежної охорони. Кожен із цих підрозділів мав свої функції і штат та підпорядковувався начальнику табору. Лише один табірний підрозділ – особливе відділення – було виведене з підпорядкування табірній адміністрації. Інший документ – «Тимчасове положення про медико-санітарне обслуговування військовополонених у системі Управління НКВС СРСР у справах військовополонених» виявився одним із перших ґрунтовних підзаконних актів створюваної системи військового полону. У восьми розділах «Тимчасового положення...» послідовно розкривалися завдання санітарної служби таборів військовополонених; заходи, що їх необхідно було здійснити під час прийому контингентів бранців у стаціонарні табори; порядок проведення карантину та профілактичних щеплень; загальний санітарний огляд; надання лікувальної допомоги. Документом регламентувалося також медичне постачання таборів, звітність санітарних відділень та їх організаційна структура [9]. Проте втілити у життя ухвалене положення за умов існування штатів санітарних відділень таборів, затверджених ще наказом Л.П. Берії № 0308 від 19 вересня 1939 р., виявилось нереальним. Вони потребували суттєвого розширення. Саме тому вже 4 жовтня 1939 р. з'являється наказ № 0327 за підписом заступника наркома внутрішніх справ С.Н. Круглова «З оголошенням штатів санітарних відділень, лікувальних і санітарних апаратів таборів НКВС для військовополонених». У наказі читаємо: «Запровадити в дію оголошені в додатках штати санітарних відділень, лікувальних та санітарних апаратів таборів НКВС для військовополонених. Штати санітарних відділень..., оголошені наказом від 19 вересня цього року за № 0308, скасувати» [10].

До наказу додавалися визначені штатні розписи санітарно-лікувальних апаратів трьох категорій таборів військовополонених залежно від їх наповненості. Зокрема, штати санітарного відділення, амбулаторії, лазарету та інших санітарно-лікувальних підрозділів табору військовополонених, у якому передбачалося утримувати 10 тис. в'язнів, становили всього 27 осіб. Подібні штати таборів, розрахованих на 4–8 тис. військовополонених, відповідно нараховували 22 та 18 осіб медперсоналу. Цей штатний розпис не враховував медичних працівників із числа самих бранців, які могли бути залучені для лікування і санітарної обробки контингентів таборів. Кожен табір, окрім санітарного відділення, лазарету-стаціонару, амбулаторії, мав і зубний кабінет, центральний аптечний склад з аптекою, санітарно-бактеріологічну та клінічну лабораторію, дезінфекційний і протималарійний загони. Штати двох останніх підрозділів, за винятком їх керівників, мали комплектуватися із військовополонених [11].

На нашу думку, поява «Тимчасового положення про медико-санітарне обслуговування військовополонених...» та нового штатного розпису медико-санітарних служб таборів була викликана насамперед неможливістю тривалого застосування існуючого досвіду ГУТАБу в цій сфері, адже останній надто різко дисонував із положеннями міжнародних конвенцій про військовополонених. Ухвалені документи ж, як ніколи до цього, відповідали положенням ст. 13–15 («Санітарне обслуговування таборів») Женевської конвенції про військовополонених 1929 р. [12].

У другій половині вересня – на початку жовтня 1939 р. з'явилася кілька документів, напрацьованих як апаратом наркома, так і УПВІ НКВС СРСР. Серед них директива НКВС СРСР «З оперативно-чекістського обслуговування військовополонених у таборах НКВС СРСР», директива УПВІ НКВС СРСР «Про організацію роботи відділень з обліку військовополонених у таборах», «Правила внутрішнього розпорядку табору НКВС для утримання військовополонених». Ці документи цікаві насамперед своєю ґрунтовністю (що вигідно вирізняло їх з-поміж документів початку вересня 1939 р.), а також деталізацією окремих питань організації функціонування системи УПВІ НКВС.

Директива «З оперативно-чекістського обслуговування військовополонених у таборах НКВС СРСР» визначала основні напрями оперативної та агентурної роботи органів НКВС серед бранців. Згідно з її положеннями обсяг такої роботи покладався на особливі відділення таборів, що мали вирішувати у свою чергу такі завдання: створення агентурної мережі; вияв (з допомогою агентури) осіб, що служили у розвідувальних, поліцейських та охоронних органах Польської держави, прикордонних військах, в'язницях, органах суду та прокуратури, учасників «зарубіжних білоемігрантських організацій» (до шерегу яких потрапили й українські – УНДО та ОУН), «провокаторів колишньої царської охоранки», поліцейських і наглядачів дореволюційної Росії, а також «куркульських та антирадянських елементів, що втекли з СРСР до колишньої Польщі»; вияв і попередження групових і поодиноких втеч військовополонених із таборів.

Виявлений таким чином «контрреволюційний елемент» вимагалася негайно «...брати на оперативний облік, відкривати на них агентурні справи та забезпечити викриття організованих контрреволюційних формувань як серед військовополонених всередині табору, так і для виявлення зарубіжних зв'язків...» Арешти військовополонених мали проводитися лише з санкції начальника особливого відділу та військового прокурора відповідного округу. Слідство у справі «контрреволюційної діяльності», згідно § 5 директиви, «як правило», вчинялося особливими відділами військових округів. Що стосується особливих відділень у таборах військовополонених, то в юрисдикції останніх директива залишала лише розслідування у справах про порушення правил внутрішнього розпорядку табору, втеч бранців, хуліганських дій, крадіжок тощо. Проте навіть у цьому випадку всі справи мали бути згодом передані до військової прокуратури відповідного округу.

Директивою передбачалась також організація агентурної мережі серед обслуговуючого персоналу табору та мешканців сусідніх населених пунктів. Причому, це робилося (читаємо у документі): «...З метою своєчасного вияву та запобігання можливих фактів використання військовополоненими у злочинних цілях осіб із обслуговуючого персоналу табору». Цікаво, що серед «злочинних цілей» поряд із «підкупом з метою втечі» називалася також «передача повідомлень і листів» – невід'ємне право військовополонених, закріплене у чинній на той час Женевській конвенції 1929 р. Останній параграф цієї директиви (§ 9) стосувався порядку підпорядкованості особливих відділень таборів. Їх начальники у частині своєї «оперативно-чекістської роботи» мали підпорядковуватися безпосередньо «начальникам особливих відділів відповідних військових округів, наркомам внутрішніх справ союзних і автономних республік і начальникам Управлінь НКВС – по територіальності» [13].

29 грудня 1939 р. з'явився наказ, підписаний В.В. Чернишовим, яким оголошувалася чинною тимчасова інструкція «Про роботу пунктів НКВС по прийому військовополонених» [14]. У документі визначалися як загальні засади організації і функціонування ППВ, так і їх конкретні функції та завдання, пов'язані з прийомом військовополонених, обліком їх контингентів, а також режимом утримання як на самих пунктах прийому, так і під час етапування у тиллові стаціонарні табори. У додатках до тексту тимчасової інструкції регламентувався розпорядок дня ППВ, а також норми харчового і медичного забезпечення бранців [15]. 29 грудня 1939 р. з'явився наказ № 001534, підписаний С.Н. Кругловим, яким оголошувався штатний розпис приймальних пунктів військовополонених (ППВ). Кожен із них мав 23 співробітника – від начальника пункту та його помічників до повара, їздового, водіїв і комірника. До штату пункту входили: оперуповноважений НКВС, вахтери, бухгалтер, діловод-друкарка, а також інспектори з обліку контингенту [16]. З появою тимчасового положення «Про роботу пунктів прийому військовополонених» та затвердженням штатного розпису останніх система полонення набувала цілісного вигляду. Так, у результаті наполегливої роботи апарату НКВС СРСР і його Управління у справах військовополонених й інтернованих, поступово складалася досить струнка система по роботі з військовополоненими.

Отже, період з вересня 1939 до червня 1941 р. означився як час початку формування підвалин системи військового полону в СРСР. Саме тоді було закладено основи його нормативної бази, організації системи полонення, концентрації військовополонених, евакуації їх із фронту до тиллових стаціонарних таборів, утримання, забезпечення та трудового використання бранців війни, оперативної роботи серед контингентів. Необхідно відзначити притаманну радянській системі військового полону організаційну особливість: вона ніколи не залишалася статичною, а навпаки, постійно удосконалювалася залежно від практичних потреб режиму й реалій військово-політичної ситуації.

У практиці роботи з військовополоненими на перших порах НКВС покладався на досвід ГУТАБу. Саме розгалужена радянська табірна система стала джерелом організаційного, кадрового та матеріально-технічного забезпечення новоствореного УПВІ та його структурних підрозділів. Водночас, для першого періоду функціонування системи радянського військового полону часів Другої світової війни характерна певна недооцінка з боку влади важливості проблеми. Це тягнуло за собою недосконалість та обмеженість нормативної бази. Не останню роль у цьому відігравав і факт ігнорування режимом існуючих міжнародних угод у сфері військового полону.

Література

1. Конасов В.Б. Судьбы немецких военнопленных в СССР: дипломатические, правовые и политические аспекты проблемы. Очерки и документы. – Вологда, 1996.

2. Чайковский А.С. Плен. За чужие и свои грехи (Военнопленные и интернированные в Украине 1939–1953 гг.). – Киев, 2002.
3. Зоря Ю.Н. Нюрнбергский бумеранг. Док. и матер. //Военно-исторический журнал. – 1990. – № 6. – С. 47; Чайковский А.С. Указ. соч. – С. 30.
4. Там само.
5. Державний архів Міністерства внутрішніх справ України (далі – ДА МВС України). – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 54. – Арк. 33–35.
6. Осипов С.Н. Осень 1939 года: к вопросу о польских военнопленных //Военно-исторический журнал. – 1990. – № 3. – С. 40; Чайковский А.С. Указ. соч. – С. 32.
7. Чайковский А.С. Указ. соч. – С.31.
8. Русский архив: Великая Отечественная война. Иностранные военнопленные второй мировой войны в СССР. – Т. 24 (13). – М., 1996. – С. 15–19.
9. Там само.
10. Там само. – С. 21.
11. Там само. – С. 22–23.
12. Convention between the United States of America and other powers, relating to prisoners of war. Signed at Geneva, July 27, 1929. <http://www.yale.edu/lawweb/avalon/lawofwar/geneva02.htm>
13. Военно-исторический журнал. – 1990. – № 6. – С. 50–51.
14. Русский архив: Великая Отечественная война. Иностранные военнопленные второй мировой войны в СССР. – Т. 24 (13). – С. 25–29.
15. Там само. – С. 29–31.
16. Там само. – С. 31–32.

Римаренко І. В.,

ст. викл. кафедри цивільно-правових дисциплін
Академії праці і соціальних відносин

Симон Петлюра – українське масонство

В статье рассматривается проблема участия Симона Петлюры – украинского политического лидера – в масонском движении Украины в начале и первых десятилетиях XX в. Исследуется механизм влияния масонства на политические процессы страны того периода.

The given article considers the question of S.Petlura's, one of the Ukrainian political leaders, participation in mason movement in Ukraine in the first decades of the XXth century. The author of the article studies the mason movement influence on political processes in the Ukraine of that period.

Ключові слова: масонство, ложа, радикалізм, автономність, «брати», федералізм, майстер.

Постать Симона Петлюри – радикального політика першої чверті ХХ ст. доволі багатопланова: журналіст, військовий міністр, Головний Отаман, Голова Директорії, але довгий час він був масоном і навіть лідером українського масонства.

Ця проблема розглядалась невеликою кількістю дослідників і їх погляди доволі близькі. Володимир Бегун у праці «Рассказы о «детях вдовы» розглядає Петлюру як «прислужника кайзеровської Германії «брата» Петлюри» і масонство є лише особистими амбіціями націоналістичного лідера [1].

Російський дослідник О.І. Серков у книзі «История русского масонства 1845–1945» чітко фіксує лідерство С. Петлюри у 1919 р. як Великого Майстра України і висуває тезу про те, що Петлюра використовує масонську карту для привернення уваги країн Заходу до України і визнання її як незалежної держави [2].

Роман Петрів у дослідженні «Масони» зазначає: «...Можливо, що С. Петлюра сподівався з допомогою масонерії здобути і закріпити українську державу, не знаючи усіх масонських секретів» [3].